

УДК 21:41:67

**ТӘҢІРШІЛДІК НАНЫМ-СЕНІМІНІҢ ДІН РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСА
АЛМАУЫНЫҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАРЫ**

Тілепов Рауан Жоламанұлы

rakento.t@inbox.ru

Л.Н Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Дінтану және теология»
мамандығының 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші – Т. Кеңшілік

Тәңір – түркілердің ең жоғарғы әрі жалғыз құдайы болатын. Ашық энциклопедиядағы деректерде Тәңіршілдік – дәстүрлі түркілік дүниетанымның бастауындағы діни сенім. Тәңіршілдік сенімнің Ұлы Тәңірісі – берік қандастық жүйеге негізделген түркі қоғамының Жаратушысы әрі Иесі. Ұлы Тәңірдің елі де, қағаны да, жері де киелі әрі қуатты деп танылған. Тәңіршілдік ұлттық психологияны, яғни ұлттың ділдік сипатын анықтайтын танымдық өлшем.

Ибн Фадлан (Аббас халифатының елшісі) 10 ғасырдың басында оғыз еліне жасаған саяхатында «түріктердің қиын-қыстау кезеңде «Бір Тәңірі» деп, басын көкке қаратып мінәжат ететіндіктерін» айтқан [1].

Әр түрлі дін адамдарын пікірталасқа шақырған Мөңке ханның: "...Біз тек қана Бір Тәңірге құлшылық етеміз» деген ұстанымын еуропалық миссионер-саяхатшылар Марко Поло, Джованни Платано Карпини, Вильгельм Рубрук мәлімдеген.

«Тәңір» ұғымы Шумер сына жазуларында, ғұндарда «зингир» (қазақта «зеңгір» сөзі бар) түрінде кездеседі. Ұлы Тәңірді «Көк, Ұлы, Нұр», т. б. сипаттаудың бәрі аспанды білдіреді.

Сонау ескі түркілердің мәдениетіне айналып, діни санасына сіңген тәңіршілдік наным-сенім феномені осы күнімізге әдет-ғұрыптармен салт дәстүр негізінде жетіп отыр. Бүгінде

қанатын кеңге жайып, шартарапқа тарала білген, бүкіл адамзат мойындап қастерлеген әлемдік діндермен тәңіршілдік наным-сенімін қаншалықты салыстыруға болады. Тәңіршілдік нанымы ислам, христиан, иудаизм діндері секілді жүйелі, бас-аяғы толық, адамзаттың мұқтаждықтарына толыққанды жауап бере алатын дін ретінде санай аламызба. Енді қандайда бір наным-сенімнің қалыптасқан жүйелі дін ретінде саналуы үшін негізгі факторларына тоқталайық.

Бірінші фактор – Тәңір наным-сенімінде негізгі қасиетті кітаптарының болмауы. Діни мамандардың негізгі көзқарасы бойынша кез-келген діннің толыққанды дін немесе адамзаттың рухани қажетіне жарамды әлемдік дін ретінде мойындалуы үшін негізгі өлшемдері болуға тиіс. Сондай өлшемдердің бірі, діни қасиетті кітабы. Мысалға: Иудаизм дінінің қасиетті кітабы «Таурат» болып табылады. «Таурат» иудейлердің қасиетті кітабы ғана болмай, бұл діндегі негізгі үкімдер, діни рәсімдер және діни қағидаларда осы кітапқа негізделген. Өйткені бұл кітап иудей діні өкілдері арасында әлі-күнге дейін қолданыста. Иудей дінінің біздің заманымызға дейін сақталып, әлемдік діндер қатарында болуымен шектелмей, кең қолданыста болуының бірден-бір себебінде осы «Таурат» кітабы. Осы секілді Мәсіх діні яғни Христиан дінінде басты кітаптарымен жазбалары бар. Христиандықтың негізгі кітаптары ескі өсиет яғни «Таурат» және жаңа өсиет «Евангелие» «Інжіл»-ден тұрады. Тарихтан белгілі иудей дінінің жалғасы іспеттес бұл дінде негізгі үкімдері, діни қағидалары мен құлшылықтарыда осы кітаптардан алынады. Қазіргі таңда жік-жікке бөлінген христиан бағыттарының барлығы дерлік осы «Інжіл» кітабына сүйене отырып шіркеулердегі діни рәсімдерін өткізіп, күнделікті өмірде қолдануымен қатар, адамды ақтық сапарға аттандыра сағаттада қолданыста болуымен ерекшеленеді. Бұдан бөлек әлемдік діндердің ең жасы ислам дінінде қасиетті кітап ретінде «Құранның» ықпалын айтатын болсақ барлық қағидалар мен діни ритуалдар осы кітаптан бастау алады. Ислам дініндегі «Құранның» бір ерекшелігі діннің қайнар көзі болуымен қатар, дінде бұлтартпас дәлел-дәйек болып табылады. Қанша уақыт өтседе «Құран» діндегі бүкіл құлшылықтарға негіз, тіпті исламдағы әрбір бағыт мейлі тура жолдағы, мейлі адасушы барлығы дерлік өз ұстанымдарының дәлел-дәйектерін осы кітаптан алады. Ислам дінінде «Құран» әрбір мұсылман үшін жадыларда сақталып, жүректерде қорғалып қана қоймай, өмірінің әрбір сәтіне мән беретін қасиетті кітап [2, 9 б.]. Ал тәңірлік наным-сенімнің негізгі түсініктерімен рәсімдері болса ешқандай кітапқа негізделместен түркі елдерінің фольклорларында, мәдени санасында ғана сақталған. Осы себептенде көне тәңірлік наным-сенімі орнына жүйелі, ақылға сыйымды, адами өмір сүру үрдістеріне сай, өміршең ислам дінінің жайылғанын көре аламыз.

Екінші фактор – Тәңір наным-сенімінде пайғамбарларының болмауы. Дін атаулының барлығы күллі адамзатты бақытқа бастайтын функцияға ие. Осыған орай дінтанушылар мен әлеуметтанушылар көзқарастары бойынша әлемдік дін деп танылған ірі діндердің әрқайсысының негізгі кітабы және жеткізуші пайғамбары бар. Әлемдік діндердің барлығында дерлік ол діннің негізін қалаушы лидер, пайғамбар немесе сол діндегі негізгі принциптармен заңнамаларды, өмір сүру қағидаларын, діни рәсімдерін жеткізуші тұлғаның бары белгілі. Мысалы ислам дінінде Аллаға сенім яғни иман принциптарының төртіншісі – Алла тағала тарапынан жіберілген пайғамбарларға иман ету. Пайғамбар – парсы тілінде «хабаршы» ұғымды білдіреді. Құран тілімен айтқанда, пайғамбарларды «расул» (елші), «нәби» (хабаршы) деп атайды [3, 238 б.]. Демек пайғамбар Ұлы жаратушы Алламен пенде арасындағы елші, хабаршы. Ислам дінінде пайғамбармен Алланың арасы «уахи» арқылы тіпті періштелер арқылы байланыс құрған. Осы байланыс арқылы жиырма үш жылда жүйелі, ақылға қонымды дін пайда болды.

Ал тәңірлік наным-сенім түсінігінде бұл сенімді жүйелі түрде халыққа жеткізуші пайғамбар сияқты тұлға болмаған. Бұл наным-сенімдегі біз білетін бақсы, шаман сияқты тұлғалары болсада, оларды әлемдік діндегі пайғамбарлармен салыстыра алмаймыз. Өйткені шаман, бақсы ұғымдары тәңірлік наным-сенім бойынша тәңірмен байланысына қарағанда жын-шайтанмен байланыс құра отырып, бұл нанымның негізгі рәсімдерін ғана іске асырған.

Яғни оларда «уахи» секілді тікелей құдаймен қарым-қатынас болмаған оған дәлел ретінде Құран сияқты қасиетті жүйелі түрде жазылып, адами өмір сүру үрдісіне сай жазбалардың болмауы, сонымен қатар пайғамбарлар бүкіл адамзатқа өмірдің әрбір сатысында үлгі-өнеге бола білсе, шаман бақсыларды пайғамбарлармен бірге қоюдың өзі әбестік болары белгілі.

Үшінші фактор – Тәңірлік нанымдағы діни ритуалдарының әр түрлі діннің элементтерінен құралуы. Барлық зерттеушілер және қазіргі тәңіршілдердің өздеріде тәңірлік наным-сенімінің қасиетті жазбалары жоқ екенін, бұл сенім негізі ауызша эпикалық мәдени әдет-ғұрыптар жиынтығы негізінде жеткенін мойындайды. Тәңірлік наным-сенімдегі «Көк тәңірі» ұғымы жалғыз жаратушы, жалғыз құдай түсінігімен қатар пантеистикалық мәнге де ие [4, 2 т]. Яғни пантеистикалық ұғым дегеніміз әлем мен құдай бір немесе тығыз байланысқа ие деген діни-философиялық түсінік. Жаратушы бір құдіретті күшпен әлемнің тығыз байланысы мен бірлігі. Бұл ұғым даосизм сеніміндегі ең ұлы құдірет «Дао» және индуизм сеніміндегі «Брахман» сияқты космологиялық ұғымдармен сәйкес деуге болады. Тәңірлік наным-сенімін толыққанды монотеистік сенім деп айта алмаймыз. Өйткені ескі түркі руна жазуларында жер бетіндегі «Тәңірдің» бірнеше көріністері бар екені белгілі. Тәңірлік нанымдағы «Ұмай» ұғымы жер бетіндегі «Тәңір» көрінісімен қатар жер бетіндегі жаратылыстар анасы, ал мүйізді «Ерлік» ұғымы болса жер асты киесі делініп қасиет тұтылған. Сонымен қатар ежелгі түркілерде «Йер-Суб» (жер-су), «От-ана» (от), «Қояш» (күн), «Ай», жұлдыз, жел, бұлт, найзағай деген секілді түсініктер қасиетті болып есептелген. Тіпті Моңғолдар 99 түрлі «Тәңірлік» құдайларға сенген. Демек Тәңірлік наным-сенімі монотеистік түсінікке ие болуымен қатар космологиялық, пантеистік сенімдердегідей өз пантеоны бар наным-сенім жүйесі деуге негіз бар [5, 71 б.].

Тәңірлік наным-сенімінің негізгі діни ритуалдарына назара аударатын болсақ. «От-ана» ұғымы тәңірлік сенімнің негізгі түсініктернен. Ежелгі Тәңірлік наным сенімінде отты кие тұту оны қасиетті санау, отпен аластау, отқа май құю секілді рәсімдер болған. Бұл отқа табынушы парсы халықтарының зороастризм діни рәсімдерінен саналады. Ескі түркілерге ежелгі парсылардың отқа табынушы зороастризм сенімінің әсерінен болуы да мүмкін. Құрбан шалып жаңбыр тілеу. Ескі наным бойынша түркілер сиқырмен жын шақырып, жаңбыр жауғызатын және дауыл соқтыратын болған. Бұл тәсілдерді пайдаланып жүрген түркілер әлі бар. Неотәңіршілдердің бірқатар ритуалдарына келетін болсақ олардағы жерлеу тәсілі исламнан алынған көптеген элементтерден тұрады. Мысалы: исламдағы және өзгеде иләһи діндердегі «Әмин» сөзін тәңіршілдер «Өмін» деп бұрмалаулары, ислам дінінде мәйіттің жерлеу рәсінде қазақша құран бағыштап, дұға оқу процесстерін иемденулері, исламдағы мәйітті кезіндеу үлгісін алып «Ақтық» деп атаулары, сонымен қатар исламдық ұғым сөздерін «Азанды» «Наза» деп, «Рух-Әруах» сөзін «Әруақ» деп, исламдағы ақыреттік ұғымдарды «Парыз», «Жаназа», «Жәннәт-тозақ», «Күнә» сияқты ислами ұғымдарды өздерінің сенімдерінен санайды [6, 242-292 бб.]. Жерлеу рәсімдерінің өзі ислами ұғым «Жаназа» сөзімен аталып, құранды қазақша бағыштаулары, тіпті ислам дініндегідей мәйітті оң жағымен жатқызу сияқты ислам дінінің көптеген діни ұғым элементтерінен тұратын Тәңірлік наным-сенімін әлемдік діндермен салыстыра алмаймыз.

Қорытындылай айтқанда тәңірлік наным-сенімі көне түркі халықтарында қалыптасқан, өзіндік әлемді түсіну көзқарастары бар, жоғары күштерге сенетін космологиялық этномәдени культ болып саналады. Әлемдік діндермен салыстыра келе тәңірлік наным толыққанды дін ретінде санала алмайтынын, тәңірлік байырғы түркі халықтарының ұстанымы және этномәдени культтік санасы немесе сенімі ғана екенін көре аламыз. Оған дәлел ретінде тарих сахнасында бұл наным-сенімді толыққанды, жүйелі адамзат өмір сүру дағдысына сай ислам діні ығыстырып әкеткенін де айта кету керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://kk.wikipedia.org/EREFTekin1993> (10.04.2022)
2. Қ. Құрманбаев, Құран ілімдеріне кіріспе, Алматы – 2014.
3. С. Сейтбеков, Иман негіздері, Алматы – 2018.

4. Кодар А.А. Тенгрианство в контексте монотеизма // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». — 2008. — № 1(2).
5. Безертинов Р.Н. Тенгрианство – Религия тюрков и монголов, Казань – 2004.
6. Т.А. Бейсенбинов, Ақиқат – қасиетті қазақ жүйесі, Алматы – 2006.